

Към историята на суфиксите за имперфективация в българските диалекти

Гергана ГАНЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
geriganeva@yahoo.com

Recibido: Diciembre de 2009

Aceptado: Febrero de 2010

Резюме

Статията е посветена на създаването на набор от изосемични суфикси за имперфективация в българските диалекти. Днешните диалектни различия се обясняват като резултат от комбинацията на различни морфонологични фактори.

Ключови думи: суфикси за имперфективация, ударение, морфонологични редувания

Resumen

Sobre la historia de los sufijos de imperfectivación en los dialectos búlgaros

El artículo está dedicado a la formación del inventario formal de la categoría gramatical *aspecto* en los dialectos búlgaros. Las diferencias dialectales contemporáneas en cuanto a los sufijos de imperfectivación se deben, al parecer, a los distintos recursos morfológicos con los que contaban los dialectos búlgaros.

Palabras claves: sufijos de imperfectivación, acento, alternancias morfológicas

Abstract

To the History of the Imperfective Suffixes in Dialects of Bulgarian Language

The article discusses the formation of the imperfective suffixes in the course of grammaticalization of the aspect in Bulgarian dialects. The contemporary dialectal differences are shown as a result of combination of different morphological processes.

Key words: imperfective suffixes, accent, morphological alternations

Отдавна е известно, че новобългарските диалекти не разполагат с напълно идентичен формален инвентар от суфикси за вторична имперфективация. Наред с книжовните суфикси *-avam*/'-avam, *-вам*¹, *-увам*, *-а*, вторични имперфективи *-ин'ам*, *-ицям*, *-ивъм*, *-гам* са характерни само за определен диалект или група диалекти и в повечето случаи не могат да се сведат до фонетични варианти на съществуващи в други говори суфикси за имперфективация. Ако се приеме, че изходно за всички диалекти състояние е това, което е описано в граматиките на старобългарския език, а именно че вторичните имперфективи се образуват преимуществено със суфикса *-а*- (например *двигнѣти* – *двизати*), глаголите за движение се итеративират посредством *-и-* (*нести* – *носити*), *-ва-* се явява след корен, завършващ на гласна (*крыти* – *кывати*), а *-ова-* е деноминална наставка (*коупѣ* – *коупити*) закономерно възниква въпросът защо при еднакви условия се стига до различни резултати от формална гледна точка, но няма данни глаголният вид в югозападните говори например да се различава семантично от глаголният вид в североизточните. Тук може да се постави и още един проблем: ако е вярно това, че категорията вид на глагола в съвременния български език има по-обобщен характер в сравнение със старобългарския език, защо суфиксите за имперфективация не само не намаляват, а тъкмо обратното – техният брой е увеличен. Не съм открила данни да съществува новобългарски диалект, в който да е генерализиран един суфикс за имперфективация.

Така възникна догадката, че от формална гледна точка историята на глаголният вид в българския език е по същество история на възникването на набор от изосемични имперфективирателни суфикси като стремеж да се компенсират аглутинативните позиции на видовия и темпоралния суфикси в синтетичната глаголна словоформа, срв. *покрыти* – *покры-ва-ѣ-ши*, *показати* – *показ-оу-ѣ-ши*. За да бъде потвърдено подобно предположение, е нужно да се докаже, че в новобългарските диалекти съществува чисто формален критерий за избор на имперфективирателен суфикс, т.е. при еднакви фонетични условия се избира един и същ суфикс, което гарантира зависимостта на имперфективирателния суфикс от глаголният корен.

Ако отчетем езиковото състояние на съвременния български книжовен език и североизточните говори, проличава значимостта на мястото на ударението и

¹ В една от последните си работи Р. Ницолова говори за имперфективирателен суфикс *-в-* и тема *-а-*, напр. *накуц-в-а-м*, *при-каз-в-а-м* (НИЦОЛОВА 2009). Подобна гледна точка се застъпва и в Граматика на съвременния български книжовен език, където се казва, че глаголите от III спрежение от типа на *тръгвам* са с основна гласна *-а-* (ГРАМАТИКА 1998: 103). Доколкото не подлежи на съмнение, че от историческа гледна точка *-а-* от *-ва-*, *-ава-* и пр. не е самостоятелен формант, приемането на тази теза би означавало, че относително късно, след асимилацията и контракцията и гласните в *-аѣ-*, *-оваѣ-*, *-ваѣ-*, е настъпила декомпозиция на имперфективирателните суфикси и наново са възникнали аглутинативни позиции в българската синтетична глаголна словоформа. Тук не бих могла да се спирам подробно на всички въпроси, които поставя постановката за видов суфикс *-в-*, но с оглед на глаголният вид ще отбележа трудностите да се определи морфемната структура на вторични имперфективи като *наричам*, *обличам*, *влизам* или пък на рупско-родопските форми *нарицям*, *погрибам*, *убисам*. Ако при тези глаголни форми *-а-* е имперфективирателен суфикс, следва да се обясни защо в някои случаи морфологичната категория вид на глагола се изразява аглутинативно (по-греб-в-а-м), а в други това не се е реализирало (по-гриб-а-м) и въз основа на какво диалектите са избирали единия начин на граматично изразяване пред другия. Това са част от причините, които ме карат да се придържам към възгледа, че глаголи като *накуцвам* и *приказвам* са оформени с видов суфикс *-ва-* и не съдържат тематична гласна. Бих искала да изкажа сърдечна благодарност на проф. Р. Ницолова за възможността да ползвам непубликувания ѝ труд.

на морфонологичните редувания за избор на суфикс за имперфективация. Наставката *-ва-* (от старобългарската *-ѡѡ-*) се прибавя към глаголни основи с ударение върху коренна гласна, *-ава-/-'ава-* винаги носи ударение върху първата гласна в наставката, глаголите с морфонологични редувания (алтернации на гласната в корена, редувания на крайния консонант на корена т – шт, д – жд) избират видов суфикс *-а-*. От значение са мястото на ударението и алтернациите в корена на самия вторичен несвършен глагол, например *получа – получавам, но улуча – улучвам*.

Сведения за образуването на вторични несвършени глаголи² в рупските и македонските говори е събрал К. Мирчев. В диалектите в Южна България и в македонските говори глаголи, чийто корен окончава на задноезична съгласна, имат итеративни форми на *-ищам*, напр. *нарищам, истищам, облищам, извлищам* и т.н. Според К. Мирчев съвременните форми на *-ищам* са генетически свързани със старобългарски глаголи от типа на *нарицати, нарицаѡѡ*, глаголи като *отсищам, облищам, завлищам* са се появили по-късно в резултат на аналогия. Друг тип повторителни форми са наречени от К. Мирчев и-итератива. Получената от удължение на ъ коренна гласна и в *нарицати*, взела доста широк размер и по аналогия се образували форми като *погрибам, убисам, затрисам, поглиштам, залипам* и т.н. Многобройни са образуванията със суфикс *-ова*, напр. *показовам, изм'ановам, отр'азовам, вид'овам, доход'овам* и т.н. Чрез форманс *-ва* са образувани итеративните форми *донéвам, сл'áвам, приглéвам, убóвам, из'áвам*, при които *-ва* се прибавя към инфинитивната основа на глаголите. Не можем да се съгласим единствено с наблюденията на К. Мирчев за глаголи като *си́jem, мри́jem, живи́jem, жни́jem, ви́je, бли́je, смíjem* и т.н., които идвали от старобългарските *зиати, лиати, смиати* *сѡ* и носели очебиен итеративен характер (МИРЧЕВ 1934). Това са първични несвършени глаголи, евентуално са словообразователно оформени, но нямат корелати, от които да се различават по наличието на афикса *-ије-*. По-обосновано ни се струва обяснението, към което насочва А. Тотоманова – тези форми да се разглеждат като удължени и във връзка със стремеж да се запази срйчкотворността на корен (ТОТОМАНОВА 1992: 54).

По отношение на рупските и македонските диалекти К. Мирчев посочва и форми като *фáтам, доходáм, извáдам, углáдам*, които според него са съкратени от *фат'овам, доход'овам* и пр. (МИРЧЕВ 1934: 213-214). Счита, че глаголи като *фáтам* би трябвало да са възникнали или по аналогия с двойки като *скочити – скакати* или да са със затвърдяла съгласна от *фат'ам, доход'ам*. Тъй като става дума за древни глаголи като *ходити, хватити* и т.н. предположението за архаичност на посочените форми е по-вероятно, срв. руските глаголи *хватать* и *скакать*, както и новобългарските *гледам, видам, извадам, обадам*. Съвсем друг е въпросът, че днес тези форми не се схващат като вторични, а като първични имперфективи.

От събраните от К. Мирчев диалектни данни става ясно, че наставката *-ова-* се съдържа в глаголи с ударение върху корена и без морфонологични алтерна-

² К. Мирчев предпочита термините итеративи или повторителни форми. В нашето изложение ще се придръжаме към използваните от Мирчев термини, както и изобщо към терминологията на всеки един от цитираните учени. Трябва да се отбележи, че авторът насочва вниманието си към различни формални модели в разглежданите диалекти и не коментира специално семантиката на глаголните форми.

ции, наставката *-а-* – в глаголи с ударение върху корена и коренна гласна *-и-* (при наличие на друга коренна гласна в свършения по вид глагол)³, *-ва-* се явява след едносричен корен, завършващ на гласна, която е под ударение. Редуването на задноезична съгласна с *ц* също е маркер за вторичен несвършен вид.

Връзката между редуването на друга коренна гласна с *-и-* (под ударение) и имперфективизираща наставка *-а-* в диалектите в Южна България се потвърждава и от събраните от М. Младенов данни за повторителните глаголи от типа на *опѣн'ам*. Според Младенов глаголите на *-ин'ам* представят модел за имперфективация на цялата група глаголи, чиято перфективна изходна основа завършва на съгласна *н* (МЛАДЕНОВ 1974: 174).

За североизточните български диалекти са характерни вторични несвършени глаголи на *-гам*, данни за които са събрани от М. Младенов. Той счита, че в тези говори съществуват особени двойки глаголи от типа на *намѣр'ѣ – нам'ѣргам* и *намѣргам, свѣр'ѣ – свѣргам, тур'а – тургам* и т.н., при които първият от двойката глаголи е от свършен вид и изразява еднократност, а вторият е вторично имперфективиран (повторителен) глагол. М. Младенов посочва, че е мъчно да се установи произходът на тази наставка, която отговаря на *-вам*, *-ам*, и *-'ам* в книжовния език и други български говори. От изложените глаголи на *-гам* се вижда, че тази наставка може да се яви след ликвиден консонант (*р*, *л*) или след *в*, напр. *засѣлгат съ, напѣлгѣм, путѣргѣм, стувѣргѣм, спѣрга съ, фѣргѣм, см'ѣргѣт, зарѣвга, пр'ѣбулгѣт, отвѣргам, растовѣргам, удѣргам, напѣлгам* и т.н. (МЛАДЕНОВ 1972: 239 - 241). Към тези форми бихме могли да прибавим и *втургам, сторгам*, а в Троянско се използва *тѣргам* от *тѣргам*, срв. книжовното *тѣргвам*. Това, че наставката *-га-* се прибавя след лексикални основи, които завършват на сонорните *р*, *л* и на *в*, която все още пази следи от старата си фонетична стойност, навежда на мисълта за дисимиляция от типа на *заселвам* → *заселгам*. Възможно е да става дума за глайдово, билабиално *w* в тези говори, което се е консонантизирило в *г* след сонор⁴.

Според застъпваната в тази работа гледна точка, не е изключено възникването на вторичните несвършени форми на *-гам*, *-ин'ам* и *-ицѣм* да е протекло по аналогичен начин – първоначално това са модели за образуване на вторични имперфективи, които се срещат при ограничен брой глаголни основи, но постепенно разширяват обхвата си на базата на еднаквите фонетични условия, т.е. всяка глаголна лексикална основа, която завършва на задноезичен консонант, на *н*, на *р*, *л*, *в* започва да получава един и същ завършек (съответно *-ицѣм*, *-ин'ам*, *-гам*) при образуването на вторичен имперфектив. По този начин се достига до състояние, при което *-ицѣм*, *-ин'ам* и *-гам* са еднозначно свързани с определено фонетично условие.

В говора на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско, описан от Т. Бояджиев, глаголите от III спрежение (вторичните несвършени глаголи) имат неподвижно коренно ударение. В този диалект несвършените глаголи се обра-

³ От историческа гледна точка това е редуване на коренен голям или малък ер с дълга степен на коренната гласна.

⁴ Подобно обяснение дава Б. Велчева за *гѣсеница*, но *вѣся се, вѣси*, както и за *гѣжва* и *вѣже* (ВЕЛЧЕВА 1980: 80). Изглежда, че в българските диалекти *w* е могло да се консонантизира и в *г* не само в началото на думата, където се е явявало като протеза, но и в други позиции в думата.

зуват чрез суфиксите *-ув-*, *-в-*, *-ав-*, *-ов-*, *-ив-* по следните правила: *-в-* се прибавя към глаголи от I спрежение, чийто корен завършва на гласна (напр. *зáрийъ* – *зáрийвам*); *-ув-* – към глаголи от I спрежение с корен на съгласна или с наставка *-н-* (напр. *бѣхтъ* – *бѣхтувам*, *áпнъ* – *áпнувам*) и в много редки случаи към глагол от II спрежение (*извад'ъ* – *изв'адувам*); *-ив-* (и нейният фонетичен вариант *-ев-*) – към глаголи от II спрежение (напр. *здѣфча* – *здѣфчивам*, *вѣрл'ъ* – *вѣрливѣм*)⁵. В този диалект има няколко глагола, които съдържат наставката *-áv-*, напр. *збѣръ* – *збѣравѣм*, *заспъ* – *заспáвѣм* (БОЯДЖИЕВ 1979: 3 – 78). Въпреки че това не е изрично упоменато от Т. Бояджиев, излиза, че вторичните несвършени глаголи с *-ав-* са единственото изключение от правилото за мястото на ударението при III спрежение. Също така става ясно, че изборът на видов суфикс не би могъл да зависи от мястото на ударението или пък от алтернации в корена. Говорът на тракийските изселници в Елховско показва значението на фонемата, с която завършва лексикалната основа на вторичния несвършен глагол (гласна, непалатална съгласна или палатална съгласна) при възникването и установяването на изосемични видови суфикси.

Че в българските диалекти съществува връзка между мястото на ударението и избора на видов суфикс е забелязал Ив. Кънчев, който е изследвал говора на с. Смолско, Пирдопско. Според Кънчев

... в системата на спреженията няма съществена разлика между Смолския говор и книжовния език, като изключим отмета на ударението при глаголи от типа на *бѣра* (*бѣра*, *бѣрех*) и при повечето глаголи от I разред на II спрежение. Отметът на ударението при глаголите от II спрежение I разред се е отразил на наставката *-ва-*, която е най-разпространена в книжовния език, а в Смолския говор се употребява по-рядко, предимно след гласна *й*. Наставката *-ва-* се редува с *-ува-* и *-нува-* в говора на най-старите жители на селото (КЪНЧЕВ 1960: 50).

Глаголите от II спрежение I разред като *бѣдя*, *браздя*, *благодаря*, *варя* и пр. в Смолския говор са с ударение върху корена, а в съвременния български книжовен език – върху афикса *-и-*. Повечето глаголи от този формален клас образуват книжовни форми с *-ава-/-'ава-*, напр. *набраздя* – *набраздявам*. Ако между отмета на ударение при първичния несвършен или при префигирания свършен глагол и избора на суфикс за имперфективация съществуваше такава директна връзка, за каквато наемква Кънчев, би следвало да се очаква точно обратният ефект на този, който е описан от самия него, т.е. глаголи като *бѣдя*, *браздя*, *варя* щяха да получат наставка *-ова-* (днес *-ва-*), подобно на книжовните *пиша*, *режа*, *мажа* и т.н.

Правилата за избор на имперфективиращ суфикс в Смолския говор в общи линии съвпадат с тези в съвременния български книжовен език. Глаголите, които съдържат *-ва-* са с ударение върху лексикалната основа, напр. *избрóа* – *избрóйвам*, *измóла* – *измóлвам*, *улу́ча* – *улу́чвам*, *áнна* – *áпнувам*, *изигрáа* – *изигрáвам* и т.н. Наставката *-ава-/-'ава-/-'ава* са винаги с ударение върху първата гласна, напр. *погребáа* – *погребáвам*, *покорáа* – *покорáвам*, *напалáа* – *напалáвам*. Суфиксът *-а-* е съпроводен с промяна на коренната гласна в сравнение с изходния свършен глагол, напр. *наредáа* – *нари́дам*, *укорáа* – *ука́р'ам*, *нагóдаа* – *нага́ждам*, *опечáа* – *опи́-*

⁵ По произход наставката *-ив-* би следвало да е свързана с *-ув-* след мека съгласна в резултат на преглас, подобно на *либеница*, *лебеница* от *люв-*

чам⁶. Според изложените от Ив. Кънчев сведения в говора на с. Смолско, подобно на останалите диалекти в Западна и Южна България, се използват и вторични имперфективи на *-in'ам*, напр. *зѣнна – запѣн'ам, сѣмне са – самѣн'а са*.

При съпоставяне на данните за видовите суфикси в книжовния език с тези в новобългарските диалекти се потвърждава предположението за взаимосвързаност на наставките за имперфективация с акцентните парадигми при сегашно време. В тези говори, за които не е характерно фиксирането на ударението върху определена позиция при вторичните несвършени глаголи (североизточните и някои от западнобългарските диалекти), видовите суфикси в общи линии съвпадат с тези на книжовния език. Значителни различия с книжовното езиково състояние се откриват в диалектите, които са с фиксирано ударение (върху коренна гласна) при вторичните имперфективи.

Така историята на възникването и налагането на изосемични видови суфикси опира до въпроса за съществуващите акцентни парадигми в новобългарските диалекти. В българската лингвистична традиция, за съжаление, съществуват неясноти по отношение на данните за мястото на ударението. Това може да се види например в раздела „Различия в ударението” на монографията на Ст. Стойков „Българската диалектология”, където според мястото на ударението за 1 л., ед.ч. на някои основни и производни глаголи диалектите са разделени в две групи: с ударение върху последната сричка (балкански и северозападни говори) и с отнетнато ударение (югозападни и рупски говори), напр. *четѣ, метѣ, прочетѣ, изметѣ и чѣта, мѣта, прѣчета, ъзмета* (СТОЙКОВ 2002: 223). При подобен подход не става ясно защо се вземат под внимание само някои глаголи, а не например цели формални класове. От друга страна, за отнетнато се обявява онова ударение, което не съвпада с книжовния език, а не е ясно дали тъкмо североизточните говори не са с по-нови акцентни парадигми. Характерна особеност на съвременния български книжовен език е това, че всеки формален клас (спрежение) може да се раздели на подкласове (разреди), които се разграничават и по мястото на ударението, т.е. всяко спрежение обединява глаголи с различни акцентни парадигми. Затова от значение е дали при т.нар. отмятане на ударението в някои диалекти се е стигнало до унификация на определена акцентна парадигма в рамките на даден формален клас. Следствие от подхода да се сравнява ударението на конкретни думи вместо на формални или словообразователни групи е и липсата на интерес към ударението при вторичните несвършени глаголи: съвпадението в различни диалекти на имперфективиращи суфикси при една и съща произвеждаща основа е провокирано от съвпадение по място на ударението и така диалектните различия по отношение на връзката място на ударението – избор на видов суфикс остават встрани от изследователския интерес.

Длъжни сме да признаем, че състоянието на проучванията на диалектните акцентни парадигми трудно би могло да бъде друго с оглед на това, че по цялото протежение на писмената ни традиция няма установена единна система на отбелязване на надредни знаци⁷. Поради това българското езикознание не раз-

⁶ Приведените примери от Смолския говор са събрани от Ив. Кънчев.

⁷ Повече по този въпрос вж. у БУЛАТОВА 1976. Според авторката до към края на XIV в. употребата на ударения в българските писмени паметници е доста безпорядъчна.

полага с никакви данни за изходното за говорите състояние. Но не бива да се подминава значимостта на ударението за езиците с флективен строеж. Както отбелязва И. Гаравалова по повод на такива езикови елементи като ударението, вокалните и консонантни алтернации и т.н., граматическата система започва да използва случайно възникнали фонетични редувания, за да подпомага по този път афиксите в изпълнението на тяхната функция. Така езиковата система „се презастрахова” и създава редувантни средства за изразяване на граматическите значения (ГАРАВАЛОВА 2003: 150). Това налага да се запитаме кои от акцентните парадигми са променени и дали т.нар. отмет на ударението при сегашно време в някои говори е чисто фонетично явление, още повече че други примери за диалектни различия при ударението в глаголната парадигма са формите за аорист и за императив, където мястото на ударението има смисло-различителна стойност.

За да се говори за отмет на ударението, е нужно да се потърсят специални доказателства в подкрепа на това кои акцентни парадигми са по-архаични, кога и защо определени диалекти са отменали (т.е. сменили) ударението при сегашно време. Л. Милетич, Б. Цонев и Ст. Стойков вземат отношение по старинността на ударението в нвб. диалекти. Мнението на Милетич, изразено в *Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache*, е, че източните говори се характеризират с по-голяма старинност на ударението, на което Б. Цонев възразява, че под западни диалекти Милетич разбира крайните югозападни, т.е. македонските, говори, в такъв случай източните говори не са единни по отношение на ударението (ЦОНЕВ 1985: 214). Ст. Стойков пък смята, че западните говори в известни случаи имат по-старинно ударение от източните и са еднакви до голяма степен с югоизточните рупски говори (СТОЙКОВ 2002: 100, 224).

Ключ към търсените отговори биха могли да дадат данните за индоевропейското и балтославянското ударение. Към тази проблематика се обръщат още Б. Цонев и Ст. Младенов, които се стремят към някакъв приложим към цялата лексика закон, който да обясни праславянското и българското ударение. За Ст. Младенов това е акцентният закон на Лескин – Фортунатов – де Сосюр, според който балтославянското или праславянското ударение се мести според интонацията (акутна или циркумфлексна) (МЛАДЕНОВ 1979: 164).

Б. Цонев формулира оригинален принцип на българското ударение, според който ударението търси винаги кратки срички, а дългите избягва и оттам идва подвижността на българското и южнославянското ударение (ЦОНЕВ 1985: 29 - 32). Авторът открива шест типа новобългарски говори според мястото на ударението и излага богат илюстративен материал. Най-интересни за настоящата работа са говорите с неопределено ударение. По отношение на сегашно време Б. Цонев общо взето открива две акцентни групи – северна и южна (която обхваща западно-централните и всички рупски говори). Северната акцентна група се характеризира със запазено крайно ударение при всички глаголи, а южната – с последователно отменното при 1 л. на всички окситонни глаголи ударение, например *плѣта*, *чѣта*, *клѣда* и т.н. Според Б. Цонев този отмет при простите глаголи се пренася и при предложните, при които ударението се прехвърля върху предлога, напр. *да зѣплета*, *да прѣдѣржа*, *да ѝзора*. Въз основа

на това Б. Цонев формулира общо правило, че в южната акцентна група ударението пада винаги върху първата сричка при всички свършени по вид глаголи (ЦОНЕВ 1984: 365). Ако се доверим на събраните от Б. Цонев данни, ще забележим, че в говорите, в които при глаголите от свършен вид се е обобщило ударение върху първата сричка, винаги се образува вторичен несвършен вид с ударение върху корена, и обратно – когато свършените глаголи представят няколко акцентни парадигми, това е вярно и за вторичните имперфективи.

Проблемите на праславянската акцентология са разработени подробно от Вл. А. ДЫБО, който се смята за основател на модерната славянска акцентология, но освен него през последните десетилетия по посочената проблематика работят и С. Л. НИКОЛАЕВ (1989: 46-108), Fr. Kortlandt⁸, W. VERMEER (1986: 577-603). Позовавайки се на описаните от Сосюр правила при установяването на балто-славянската акцентна система, Дыбо обособява два акцентни типа (подвижен и неподвижен) и три акцентни парадигми при глаголните форми (а също и при именната система). Неподвижният акцентен тип обхваща две акцентни парадигми (а.п.), които са обединени от принципа за принадлежност на ударението към коренната морфема (при акцентна парадигма *a*) или към деривационната морфема (акцентна парадигма *b*), докато при подвижния акцентен тип (включващ акцентна парадигма *c*) ударението не принадлежи нито на коренната, нито на деривационната морфема (ДЫБО 1981: 197-202)⁹.

Дыбо установява, че при отименните глаголи изборът на акцентен тип се определя от акцентната парадигма на произвеждащото име и от типа на глагола (ДЫБО 1981: 201). Така се оказва, че глаголи с един и същ суфикс (и съответно от един словообразователен тип) имат различни акцентни парадигми, напр. *lětovati* (а.п. *a*), *dvorovati* (а.п. *b*) или *zimovati* (а.п. *c*), *starěti* (а.п. *a*), *černěti* (а.п. *b*), *pustěti* (а.п. *c*), но нвб. лету́вам, двору́вам, зиму́вам или старе́я, черне́я, пусте́я.

Акцентните парадигми при сегашно време на глаголите, които съдържат тематична гласна, според Дыбо се разпределят по следния начин: За сегашните основи, чийто корен завършва на нешумова фонема, е релевантно разделението на два акцентни типа – подвижен (а.п. *c*) и неподвижен (а.п. *a* и а.п. *b*). Сегашните основи с корен, завършващ на шумова съгласна, и тематична основа на -е- в огромния си брой принадлежат към подвижния акцентен тип (а.п. *c*), докато *j-praesentia* и инхоативните глаголи на -пе- се отнасят към неподвижния акцентен тип (а.п. *a* и а.п. *b*). Въз основа на това Дыбо заключава, че при глаголите с корен на нешумова фонема строежът на глаголната основа не влияе

⁸ Статиите на Fr. Kortlandt по проблемите на акцентологията са публикувани от автора на неговия сайт <http://www.kortlandt.nl/>

⁹ Като се позовава на трудовете на Станг, Илич-Свитич и най-вече на многобройните публикации на Дыбо, W. Vermeer предлага по-различна реконструкция на трите праславянски акцентни парадигми. Една от акцентните парадигми е с фиксирано ударение на някоя от кореновите срички. Втората се характеризира с речесивна подвижност, т.е. ударението се мести от последната коренова сричка към първата сричка от красловието. Подвижната акцентна парадигма пък е тази, при която ударението се мести от първата коренова сричка върху която и да е от сричките от красловието (VERMEER 1986: 579). По всяка вероятност гледната точка на Vermeer е повлияна от изследванията на Дыбо върху среднобългарските паметници. Още през 1971 г. Дыбо установява, че източно-българските и западно-българските текстове се различават по място на ударението при глаголите от и- спрежение, като на запад се установява значително разнообразие в мястото на ударението в рамките на глаголната парадигма (цит. по БУЛАТОВА 1973: 106). Повече по този въпрос, вж. в бел. 12.

върху избора на акцентен тип, а при глаголните основи на шумов консонант акцентният тип се определя от строежа на сегашната основа. Разпределението на акцентните парадигми от неподвижния тип при глаголите на *-je-* и *-ne-* се осъществява въз основа на следния принцип – основите с изконно акутова интонация се оформят по а.п. *a*, тези с циркумфлексна интонация или с кратка гласна – а.п. *b*, напр. *syꝑjǫ*, *syꝑjětъ*, *mazjǫ*, *mazjětъ* (а.п. *a*), *lizjǫ*, *lizjětъ*, *kleꝑjǫ*, *kleꝑjětъ* (а.п. *b*), *gasnǫ*, *gasnětъ* (а.п. *a*), *topnǫ*, *topnětъ*, *мыꝑknjǫ*, *мыꝑknětъ* (а.п. *b*) (ДЫБО 1981: 208 - 211)¹⁰.

От цитираните обяснения и примери става ясно, че в праславянския език словообразователните типове и формалните класове са включвали глаголи с различни акцентни характеристики. Обобщаването на една акцентна парадигма при някои словообразователни типове (например тези, които съдържат наставките *-е-*, *-ува-*, *-н-*) ще да е по-късно явление. В такъв случай най-старинни по отношение на ударението при формите за сегашно време ще са онези диалекти, в които при *е-* и *и-* спрежение има едновременно глаголи с подвижно ударение, глаголи с неподвижно коренно ударение и глаголи с неподвижно ударение върху флексията. Изчезването на една или две от трите акцентни парадигми в даден диалект, т.е. унифицирането на определена акцентна парадигма, би било свидетелство за настъпили промени в по-ново време. Например в средногорските говори, Тетевенския и Луковитския говор префигираните свършени глаголи с едносричен корен са с ударение върху първата сричка за всички лица и числа в сегашно време (срв. *заспа*, *ýмра*, *завра*), а тези с многосричен корен получават различно ударение (срв. *зълета*, *зплетѣи* и т.н.) В североизточните диалекти ударението не се мени според лицето и числото на глаголите, но формите от свършен вид имат ударение или върху корена или върху флексията. Това би трябвало да са по-архаични черти в сравнение с вече споменатата особеност на диалекти в Южна България, при които всички свършени глаголи във всички лица и числа на сегашно време имат ударение върху първата сричка.

Изявяването на глаголен вид чрез набор от изосемични афикси се предопределя от флексивната природа на българския език и представлява общобъ-

¹⁰ В многобройните си трудове, посветени на славянската акцентология, Дыбо не веднъж ревизира своята гледна точка относно реконструкцията на праславянските акцентни парадигми. Въз основа на материал от български писмени паметници авторът открива т.нар. източно-българска ретракция на ударението, при която се стигнало до съвпадение на а.п. *b* при *i-*, *je-*, *n-* глаголите с а.п. *a* в един неподвижен акцентен тип с ударение върху корена във всички глаголни форми. Тъй като в Зографски сборник № 151 и в Апостол № 93 от НБКМ се срещат значителен брой глаголи по *и-* спрежение с ударение на инфинитивната гласна в инфинитива и коренно ударение във всички други форми от глаголната парадигма, Дыбо първоначално допуска, че източно-българската ретракция не е засегнала инфинитивите (ДЫБО 1996: 357). В същата статия от 1996 г. авторът се отказва от това предположение, тъй като забелязва поразително съвпадение между акцентната крива на българските *i*-глаголи и „кривата“ на западнославянските количествени отношения (ДЫБО 1996: 372). Счита, че в този случай Дыбо пропуска фактът, че инфинитивът само условно може да се причисли към глаголната парадигма. Неличните глаголни форми като инфинитив, супин, причастия, отглаголното съществително са по същество хибридни форми между имената и глаголите; неслучайно славянският инфинитив е по произход петрифицирана падежна форма. Но вероятно тъкмо тази „подвижност“ на ударението при глаголите от *и-* спрежение провокира реконструирането на акцентна парадигма с рецесивна подвижност. Също така не бива да се забравя, че в езици с флексивен строеж ударението може да придобива смислоразличителна стойност, което пък означава, че среднобългарското езиково състояние не може да служи за отправна точка при реконструкция на праславянските акцентни парадигми. По тези причини избрах да се придържам към постановките на Дыбо от 1981 г.

лгарско явление, независимо че в различните диалекти се обобщават различни наставки. По същество това е избор на една или друга морфема въз основа на определени формални условия. Корените на това явление са още в старобългарската епоха при конкуренцията на суфиксите *-а-*, *-ва-*, *-ова-*. В края на среднобългарската епоха вече е ликвидирана възможността за семантичен критерий при избора на видов суфикс¹¹ и са създадени нови изосемични морфemi. В един условно наречен втори етап от развоя на суфиксите за имперфективация новобългарските диалекти се различават по това какви формални критерии са можели да използват, за да създадат формалния инвентар на морфологическата категория вид на глагола. Състоянието на новобългарските говори и на книжовния език налага значимостта на мястото на ударението, алтернативите в корена, структурата на корена (брой срички и характера на фонемата, на която завършва) за възникването и установяването на изосемични видови афикси. Тези фактори влизат в различни комбинации помежду си и са застъпени в различна степен в българските говори и в книжовния език.

Най-значителни диалектни различия възникват във връзка с мястото на ударението. Може да се предположи, че в част от българските диалекти (рупските и македонските) ударението започва да се използва като помощно средство за изразяване на противопоставянето по вид и така в рамките на сегашно време е изоставено разнообразието на праславянските акцентни парадигми¹². В диалектите в днешна Северна България старите акцентни парадигми са запазени, като ударението се превръща в условие за избор на един или друг видов афикс (например *-ува-/ва-* или *-ава-/’ава-*). В онези диалекти, в които ударението не може да се използва за установяване на изосемични видови афикси, се засилва ролята на другите фактори. По този начин силно разпространение получават например глаголите с наставка *-а-* и вокални алтернативы в корена.

Библиография

- БЕЛОВА, М. (2008): *Образование глаголов болгарском литературном языке XIV-XV вв. (на материалах произведений Григория Цамблака). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук*, Москва.
- БОЯДЖИЕВ, Т. (1979): „Говорът на тракийските изселници в с. Орешник, Елховско”, *Българска диалектология*, Книга IX, Наука, София, 3-78.
- БУЛАТОВА, Р. (1973): „Надстрочные знаки в южнославянских рукописях XI-XIV вв.”, *Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР*, Выпуск I, Москва, 76-114.
- ВЕЛЧЕВА, Б. (1980): *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*, Издателство на БАН, София.

¹¹Тук става дума за преминаването на определено-моторните и неопределено-моторните глаголи към други модели за образуване на вторичен несвършен вид. Повече за това вж. у БЕЛОВА 2008.

¹² По отношение на суфиксите за имперфективация, които не се използват в книжовния език, е трудно да се установи някаква хронология на процесите, тъй като не разполагаме с писмени свидетелства.

- ГАРАВАЛОВА, И. (2003): *Школата на натуралната морфология и българската морфологична система*, Сема РШ, София.
- ГРАМАТИКА (1998): *Граматика на съвременния български книжовен език*, Т.2, Абагар, София.
- ДЫБО, ВЛ. (1981): *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*, Наука, Москва.
- КЪНЧЕВ, ИВ. (1968): „Говорът на село Смолско, Пирдопско”, *Българска диалектология*, Книга IV, Наука, София, 5-159.
- МИРЧЕВ, К. (1934): Стари и нови *iterativa* в източномакедонските говори, *Списание на БАН*, Книга L, Придворна печатница, София.
- МЛАДЕНОВ, М. (1974): „Из българската диалектна морфология (II). Повторителни глаголи от типа *опѣн’ам* ‘опъвам’ в българските говори”, *Зборник за филологију и лингвистику*, кн.1, Нови Сад, 173 – 180.
- МЛАДЕНОВ, М. (1972): „Из българската диалектна морфология (I). Повторителни глаголи от типа *намирѣам* в североизточни български говори”, *Български език*, кн. 3, София, 239-243.
- МЛАДЕНОВ, СТ. (1979): *История на българския език. Превод и редакция на проф. Иван Дуриданов от немското издание през 1929*, София.
- НИКОЛАЕВ, С. (1989): „Балто-славянская акцентуационная система и ее индоевропейские истоки”, *Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод*, Наука, Москва, 46-108.
- СТОЙКОВ, СТ. (2002): *Българската диалектология. Четвърто издание (фототипно)*, София.
- ТОТОМАНОВА, А. (1992): *Из българската историческа фонетика (Явленията, свързани с изграждането на категорията мекост – твърдост на съгласните в българския език)*, София.
- ЦОНЕВ, Б. (1985): *История на българския език, Т.3. Фототипно издание*, София.
- ЦОНЕВ, Б. (1984): *История на българския език, Т.1. Фототипно издание*, София.
- VERMEER, W. (1986): “Some sandhi phenomena involving prosodic features (vowel length, stress, tone) in Proto-Slavic, Serbo-Croatian, and Slovenian”, in *Sandhi phenomena in the languages of Europe*, Mouton de Gruyter, Berlin, 577-603.